

TEOLOJİK TEMELLENDİRMEİN DİN EĞİTİMİNE KATKISI -İSLAM DİNİ AÇISINDAN-

Makale Geliş: 09.09.2018

Makale Kabul: 01.10.2018

Yusuf BATAR*

ÖZET

Bu makalede din eğitiminin teolojik açıdan temellendirilmesinin imkânı ve bilimsel değeri tartışılmaktadır. Bu yaklaşımın din eğitiminin teorisine ve uygulamasına nasıl bir katkı sağlayacağı sorgulanmaktadır. Dinin doğasını dikkate almadan onun eğitimiyle ilgili verilecek olan kararların yol açacağı problemlere işaret edilmektedir. Öncelikli amacımız, din eğitimi temellendirirken dinî referansları da göz önünde bulundurmanın gerekliliğini ortaya koymak, buna bağlı olarak da İslam dinin kendi özünde taşıdığı eğitsel özelliklere dikkat çekmektir.

Bu çalışmada teorik bir yaklaşımla, “niçin din eğitimi?” ve “din eğitiminin temel hedefleri nelerdir?” soruları İslam dininin yaklaşımı ışığında cevaplandırılmaya çalışılmaktadır. Bu çerçevede eğitimin hedeflerine ve yöntemlerine ışık tutan bazı ayetler ve hadisler tahlil edilmektedir. Ayrıca *fitrat*, *hidayet*, *akıl*, *tefekür* gibi kavramlar ışığında İslam düşüncesinde nasıl bir eğitim yaklaşımının ön görüldüğüne dair ipuçları aranmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din, Eğitim, Teoloji, İslam, Fitrat, Hidayet.

ABSTRACT

THE CONTRIBUTION OF THEOLOGICAL BASIS TO RELIGIOUS EDUCATION

- FROM THE POINT OF VIEW OF RELİGİON-

This article discusses the theological and scientific value of the theological foundation of religious education. It is questioned how such research will contribute to the theory and practice of religious education. Regardless of the nature of religion, the problems that will be caused by the decisions regarding its education are pointed out. Our primary aim is to reveal the necessity of considering religious references in the foundation of religious education, therefore, it is to draw attention to the educational characteristics of Islam in its essence.

In this study with a theoretical approach, “Why religious education?” and “What are the main goals of religious education?” questions are tried to be answered in the light of the approach of Islam. In this framework, some verses and hadiths that shedding light on the goals and methods of education are analyzed. Additionally in the light of concepts such as philosophy, guidance, reason and contemplation, it is tried to search for clues as to what kind of an educational approach is foreseen in Islamic thought.

Keywords: Religion, Education, Theology, Islam, Fitrah, Guidance

* Doç. Dr. İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi ABD/yusuf.batar@inonu.edu.tr.

GİRİŞ

Din eğitiminin temellendirilmesine ışık tutacak iki temel soru öne çıkmaktadır. Bunlardan birincisi “niçin din eğitimi?” İkincisi ise “din eğitiminin temel hedefleri nelerdir?” cümleleriyle formüle edilebilir. Konuyla ilgili bilimsel çalışmalarda, din eğitimi genellikle “niçin din eğitimi?” sorusu bağlamında ve antropolojik, psikolojik, sosyal, kültürel, hukuki ve felsefi temelleriyle ele alınmaktadır.¹

Yukarıda sıralanan temellendirme gerekçeleri, son yüzyılda eğitimi “bilimselleştirme” ve “sekülerleştirme” eğilimlerine karşı din eğitiminin gerekliliğini savunmak için geliştirilen argümanları içermektedir. Daha açık bir ifadeyle, din eğitiminin bilimsel temellerini tartışan birçok çalışmada, din eğitiminin “bilimselleşme” çabasına aykırı olduğunu düşünenleri ikna etme uğraşısı kendisini hissettirmektedir. Pozitivist bakışın etkisindeki bu bilimsellik kaygısının baskısından olsa gerek, din eğitiminin temellerinden bahseden çalışmalarda dinin kendi özünde taşıdığı eğitsel özellikler üzerinde durmaya pek fırsat olmamıştır. Nitekim konuyla ilgili çalışmalarda din eğitime yönelik itirazlara cevap geliştirme gayesinin bu eğitiminin niteliğine yoğunlaşmayı adeta engellediği vurgulanmaktadır. Oysa eğitimcilerin bu konuyu daha çok din öğretiminin nasıl yapılması gerektiği ile ilgili ikinci türden sualler bağlamında işlemesi gerekirdi.²

Din eğitiminin temellerini ele alan bir çalışmada dinin bu konuda “ne dediği” de en az diğer veriler kadar önemlidir. Araştırmacıların bu verileri de objektif bir şekilde ortaya koyması bilimselliğin bir gereğidir. Bu soruyu sorduran şartların siyasi ve ideolojik durumlardan neşet ediyor olmasından dolayı mesele bütün boyutlarıyla ele alınmadığı için geliştirilen

- 1 Bu konuyla ilgili bakılabilecek eserler: Necati Öner, “Niçin Din Öğretimi”, Felsefe Yolunda Düşünceler, İstanbul, 1995, s.197-200; Colin Alves, “Niçin Din Eğitimi”, çev. Mualla Selçuk, Din Öğretimi Dergisi. Ankara 1992, sayı 33, s. 20-26; Hasan Onat, “Niçin Din Eğitimi?”, Uluslararası Din Eğitimi Sempozyumu. Ankara, 1997, s.15-23; Mualla Selçuk, “Din Öğretiminin Kuramsal Temelleri”, Uluslararası Din Eğitimi Sempozyumu. s.28-35; Cemal Tosun, “Türkiye’de Din Eğitimi ve Öğretimine Genel Bir Bakış”, Tartışılan Değerler Açısından Türkiye, Ankara 1996, s. 95-111; Beyza Bilgin, Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi, Ankara 1988; Süleyman H. Bolay-M. Türköne, Din Eğitimi Raporu, Ankara 1995; Türk Eğitim Sistemi Alternatif Perspektif, Ankara 1996; S. Hayri Bolay. “Din Eğitiminin Şumülü”, Türkiye I. Din Eğitimi Semineri, Ankara 1981, s. 97-106; Mehmet Aydın, “Eğitim Açısından Din ve Ahlak ilişkisi”, Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri, s. 246-25; Abdurrahman Küçük, “Temel Eğitimde Din Eğitimi, Milli Eğitim ve Din Eğitimi, Ankara 1981, s. 238-250; Tosun, Cemal, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2012; Aydın, M. Şevki, *Din Eğitimi Bilimi*, İstanbul, 2017.
- 2 Recep, Kılıç, *Din Öğretimini Temellendirme Problemi*, *Dini Araştırmalar Dergisi*, Ocak- Nisan 1999, c. 1, s.3, 206.

cevaplarda da eğitsel anlamda istenen düzey tam olarak yakalanabilmiş değildir.

İslam ülkelerinde yürütülen din eğitimi tartışmalarında dikkate alınması gereken yegâne din hiç şüphesiz İslam'dır. İslam'ın kendisine has akaidi ve uygulama ilkeleri, eğitsel özellikleri, Müslümanların kendi gelenekleri içerisinde geliştirdikleri eğitim teorileri ve uygulamaları, din eğitimini temellendirmeye dönük çalışmalar için birer veri kaynağıdır. Bu verilerin göz ardı edilmesi hem konuyla ilgili geliştirilen teorilerin eksik kalmasına hem de bu alandaki eğitsel uygulamalarda bazı problemlere yol açacaktır. Kaldı ki İslam hakkında araştırma yapan hemen herkes bu dinin, 1400 yıl öncesine uzanan zengin bir eğitim geleneğine sahip olduğunu kabul etmektedir. Goldziher'in şu değerlendirmesi bu konudaki kanaatin bir özeti sayılabilir: "Rahatlıkla denilebilir ki İslam, Arapları ile bir medeniyet seviyesine yükseltilmiş, aynı zamanda o güne kadar bilmedikleri eğitim usullerini onlara takdim etmiştir.³ Başta Kur'an ve Hz. Peygamber'in konuya dair uygulamaları olmak üzere, zaman içerisinde Müslümanların eğitimle ilgili oluşturdukları teorik birikim ve ortaya koydukları pratikler bu alandaki araştırmalara ışık tutacak verilerle doludur. Bu havzada yetişen düşünürlerin eğitimle ilgili fikirlerini ihtiva eden eserler din eğitiminin teorik temellerini ve uygulamaya dönük önerilerini geliştirmek açısından ilham verici fikirler içermektedir. Özellikle klasik döneme ait eserlerde din eğitiminin teolojik temellerine dair zengin bir birikimin olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Zira bu çalışmalarda ele alınan konular ilgili ayetler ve hadisler ışığında analiz edilmektedir. Şaşırtıcı bir şekilde fıkıh alanından felsefeye varıncaya kadar çok farklı alanlarda ün yapmış birçok Müslüman bilginin eğitim-öğretim hakkında entelektüel bir çaba içerisine girdiği gözlemlenmektedir. Konuyla ilgili literatür, bu çabanın en somut göstergesi olarak kabul edilebilir.⁴

Bu çalışmanın temel amacı "niçin din eğitim?" ve "nasıl bir din eğitimi?" sorularına, İslam dininin konuyla ilgili verileri ışığında cevap aramaya çalışmaktır. Bu bağlamda Özellikle din eğitiminin bilişsel, duyuşsal ve devinimsel alanlardaki genel hedefleri konusunda İslam'ın temel yaklaşımı ortaya konmaya çalışılacaktır. Yöntem olarak konuyla ilgili ayet ve hadisler ışığında İslam düşüncesinde eğitim kavramı analiz edilecektir.

3 İğnaz, Goldziher, İslam'da Eğitim, (Çev; Mehmet Görmez ve diğerleri), *İslami Araştırmalar*, Cilt: 2 Sayı: 7 Mayıs 1988, s.79.

4 Bu konuda yazılmış eserlerin listesi için bkz; Ziya Kazıcı - Halis Ayhan, "Talim ve Terbiye" Maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:39, 2010, sayfa: 515-523.

1. Teolojik Temellendirmenin Bilimsel Değeri

Teolojik temellendirmenin özü itibariyle ilmi bir çaba olduğunu baştan belirtmek gerekir. Çünkü teolojinin esası, beşeri imkânları kullanarak kutsal olanı anlama, anlamlandırma ve temellendirme süreçlerinden oluşmaktadır. İslam düşünce geleneğinde, dinin temel esaslarıyla aklın ilkelerini uzlaştırmayı hedefleyen Kelam disiplini bunun en somut uygulamasıdır. Buna göre kelâm, “İslâm dininin inanca ve davranışlara dair ilkelerini naslardan hareketle belirleyen ve aklı yöntemlerle temellendirip destekleyen bir ilim” diye tarif edilmektedir.⁵ Özetle, “teolojik olma, bütün gözlem, algı, yargı ve değerlendirmelerimize artı bir değer yüklenmesi demektir. Bu artı değer perspektif, paradigma, dünya görüşü, vs. adlar altında kavramsallaştırdığımız şeydir. Paradigma eşyayı algılamamızı etkiler, algıladığımız eşya, algılamaya paradigmamızın gücünü artırır veya eksiltir.”⁶

Din eğitimi teolojik kanıtlarla temellendirmeye çalışmak, bilimsel yaklaşım açısından bir daralmaya değil, aksine genişlemeye yol açacaktır. Teoloji sayesinde, eğitimi yapacağımız dinin doğasını ve buna bağlı olarak onun eğitimle olan ilişkisini analiz etmiş olacağız. Bu analiz gereklidir. Çünkü dinin doğasını çözümlenmeden onun eğitimiyle ilgili sağlıklı kararlar vermek mümkün olmayacaktır. Nasıl ki iklimlerin oluşumunu inceleyen bir coğrafyacının, dünyanın eksenini itibariyle eğik duruşunu bir ön belirleyici olarak dikkate alması ve diğer değişkenleri bu sabiteyle birlikte ele alması gerekiyorsa, din eğitimi ele alan bir araştırmacının da dinin doğasından kaynaklanan bazı temel özellikleri ve değişmez durumları göz önünde bulundurması gereklidir. Din olgusunun genel anlamda doğasında barındırdığı özelliklerin yanı sıra her dinin kendisine has özellikleri de vardır. Din eğitimi temellendirirken bu özel durumları da dikkate almak kaçınılmaz bir gerekliliktir. Örneğin inanç alanındaki eğitimden bahsederken İslam’daki *Tevhit* inancıyla Hıristiyanlıktaki *Teslis* inancının birbirinden farklı eğitsel kazanımlara kaynaklık edeceğini göz ardı edemeyiz. Bu aslında bilimsel yaklaşımın bir gereğidir.

Genel bir kabul gören tanımıyla din eğitimi, “bireyin dinî davranışlarında kendi yaşantıları yoluyla ve kasıtlı olarak istendik değişme meydana getirme denemeleri sürecidir”⁷ Bu tanımın omurgasını oluşturan *dinî davranış, yaşantı, istendik yönde değişim ve süreç* kavramları aynı zamanda din eğitiminin temellerine de işaret etmektedirler. Her dinin kendi sis-

5 Yusuf Şevki Yavuz, “Kelam” Maddesi, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, Cilt:25, 2012, s.196.

6 Şaban Ali Düzgün, “Tecrübe, Dil ve Teoloji: ‘Dini Tecrübe’nin Teolojik Yorumu”, *Tasavvuf İlimi ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara 2004, Yıl5, S. 13, s. 111.

7 Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2012, s.23.

tematığı içerisinde insanlara kazandırmak istediği bazı hedef davranışlar mutlaka vardır. Bu hedeflere varmak için de muhataplarının bazı dinî süreçleri yaşamasını ister. Örneğin İslam dininin temelini oluşturan her bir ibadette, bireye kazandırılması hedeflenen bazı istendik davranışların olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. İslam'ın ön gördüğü dinî tecrübeleri yaşayan bir insan, hayatın belli bir amacının varlığından, neredeyse bütün davranışlarında dikkat etmesi gereken bazı temel ilkelerin olduğundan haberdar olacaktır. Dolayısıyla teolojik temellendirmeyi pedagojik olanın bir alternatifi gibi değil bir tamamlayıcısı olarak görmek gerekir. Zira Beyza Bilgin'in yerinde tespitiyle, "din öğretimini başarılı kılan da boşa çıkaran da teolojinin kendisidir."⁸

Din-eğitim ilişkisinin ayrıntılarına geçmeden önce konuyla ilgili şu hususu da belirtmekte fayda vardır. Din eğitimi literatüründe belirli bir dinin naslarını esas alarak yapılan eğitim dinî eğitim (*education in religion*) diye tanımlanırken, eğitimsel temeller üzerine bina edilip herhangi bir dinin ilkelerinin esas alınmadığı eğitim ise din hakkında eğitim (*education about religion*)⁹ şeklinde tanımlanmaktadır. Keskin çizgilerle birbirinden ayrılması çok da mümkün olmayan her iki yaklaşım açısından da din ve dinî referanslar dikkate alınmak durumundadır. İster teslimiyetçi bir anlayışla, ister eleştirel bir gözle olsun, dinin temel ilkeleri göz önünde bulundurulmadan din eğitimi yapmak pek de mümkün olmayacaktır. Bu çalışmada söz konusu ayrıma gidilmeden, dinin eğitimle örtüşen boyutları ve eğitime dair ilkeleri üzerinde durulmaktadır.

2. Din ve Eğitim İlişkisinin Boyutları

Din ve eğitim ilişkisi açısından düşündüğümüzde dinin yapısında içkin olan *normatıflık* özelliği dikkate alınması gereken en belirleyici özelliktir. Kurumsal olsun olmasın, bütün dinler doğal olarak bir takım buyrukların ve kabullerin muhataplarınca benimsenmesini ister. Örneğin Tevhide inanmayan bir Müslüman ya da Teslise inanmayan bir Hıristiyan söz konusu dinler açısından makbul değildir. Teolojik izahat, dinde var olan bu doktriner yapıyı çözümlmek için bize yol gösterecektir. Böylece bilimsel yaklaşımın bir gereği olan, '*vakiayı olduğu gibi tespit ilkesine*' de uymuş oluruz. Bu yaklaşım sanılanın aksine sübjektif değil, objektif bir tutumdur. Çünkü bilimsel yaklaşımın vazgeçilmezlerinden olan betimleyici bakış açısı bunu gerektirir.

8 Beyza Bilgin, "Teolojik Geri Kalmışlık Üzerine," *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/2001, s.14.

9 Bkz. John M. Hull, "Religious Education in Democratic Plural Societies: Some General Considerations", *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum*, Ankara 2003, s. 34-36.

Eğitimin de din gibi önceden belirlenmiş bazı temel hedefleri vardır ki bu olgu, eğitimle dini buluşturan önemli bir husustur. Belirlenmiş bir amacı olmayan bir eğitimin uygulanabilmesi mümkün değildir. Eğitimde amaç, eğitim yoluyla bireylere kazandırılması planlanan davranışlar bütününe ortaya koymaktır.¹⁰ Genel manada bireyde davranış değişikliği meydana getirme süreci olarak tanımlanan eğitim kavramı; kişinin amaçları, bilgileri, davranışları, tavırları ve ölçülerinin değişimini konu edinir. Eğitim sürecine giren kişilerde bu değişimin bir takım bilişsel ve duyuşsal deneyimlere bağlı olarak istenilen yönde olması hedeflenmektedir.¹¹ Bireyin bilme ve düşünme isteğinin/yeteneğinin geliştirilmesi eğitimin bilişsel amacı, üstün istek ve duygularının geliştirilmesi de eğitimin duyuşsal amacı ile ilgilidir.¹² Aynı şekilde dinler de kişilerin dine uygun bir takım tutum ve davranışları benimsemesini ve bu doğrultuda bir yaşam ortaya koymalarını hedefler.¹³ Her iki yapı arasındaki ilişkiyi somutlaştırmak için konuyu bu temel hedefler bağlamında irdelemek doğru olacaktır.

Tüm semavi kitapların varlık amacını beyan eden ilahi pasajlardaki temel vurgunun; yol göstericilik, bilgilendirme ve öğretim olduğunu söylemek mümkündür. Sıralanan bu hedefleri İslam dini bağlamında değerlendirecek olursak, insanın dinle buluşmasına dönük bütün “dinî etkinliklerin” en esaslı amacının bilgilendirme ve haberdar etmeye dayalı olduğunu söyleyebiliriz. Gerekli bilgilendirmeler yapıldıktan sonra beklenen davranış değişikliği konusunda insanlar kendi iradeleriyle baş başa bırakılmaktadırlar. Vahyin gelişi, peygamberlerin varlık amacı, tebliğ, davet gibi temel kavramlara bakıldığında bu ilişki rahatlıkla görülebilir. Özetle din ve eğitim varoluş gayeleri noktasında büyük ölçüde örtüşen iki temel kavramdır. Örneğin Kur’an’ın varlık amacını ifade eden ayetlerde, hakkında anlaşmazlığa düşülen problemlerin çözümü (Bakara, 2/213), Allah’a nasıl kulluk edilmesi gerektiğinin talimi (Al-i İmran, 3/79), kitabın içeriğini insanlara açıklama (Âl-i-İmran, 3/187), insanları karanlıklardan aydınlığa çıkarma (İbrahim, 14/1), gerçeğe ve doğruya iletme (Ahkaf, 46/30), öğüt verme (Sad, 38/87), kesin bilgi verme (Hakka, 69/51), hak ile batılı ayırt etme (Tarık, 86/13) gibi hususlar zikredilmektedir.

10 Kamuran Çilenti, *Eğitim Teknolojisi ve Öğretim*, Kadioğlu Matbaası, Ankara, 1988, s. 17.

11 Özcan Demirel, *Öğretme Sanatı*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 14. Baskı, 2009, 6.

12 Selahattin Parlador, “Din Eğitiminde Hedefler,” *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX, İzmir 1995, s.95.

13 Şakir Gözütok, “Eğitim ve Dinin Kavramsal Yapısı ve Din Eğitimi İle İlişkisi,” *Kuram ve Eylem Yönüyle Din Eğitiminin Teolojik ve Felsefi Temelleri Sempozyumu*, Mayıs-2009, Konya, Konya İlahiyat Derneği Yayınları, Konya, 2010,45; Abdulcelil Bilgin, “Din, Dindar, Dindarlık: Özeleştiril Bir Değerlendirme,” *Anemon Sosyal Bilimler Dergisi*, II, Muş, 2014.

Kur'an'ın gönderiliş amacına işaret eden bu nitelikleri eğitim kavramıyla kıyasladığımız zaman tam bir hedef birliği ile karşı karşıya olduğumuzu anlarız. Kur'an'ın temel hedefi -yukarıdaki hususlara uygun olarak aklını, iradesini ve bilgisini kullanmak suretiyle kişinin istendik davranış değişiklikleri gerçekleştirmesini temin etmektir. Dolayısıyla İslam'a göre din eğitiminin öncelikli gayesinin, bir insanın din konusunda nasıl bir tutum takınacağına bilinçli olarak kendisinin karar vermesini mümkün kılmak olduğunu söyleyebiliriz.

Öte yandan dile getirilen davranışlarla ilgili olarak hedeflenen kazanımlara baktığımızda, kişinin bilişsel, duyuşsal ve devinimsel boyutlarının aynı anda gözetilmesi gerektiğini de görebiliyoruz. Kur'an'ın içeriğini oluşturan bütün konuların "bilgi, inanç, amel" üçlüsü çerçevesinde işlenmesi, gerçekte bu sistematik bakışın en somut göstergesidir. Daha net bir ifadeyle konuşmak gerekirse, Kur'an, bilgiye dayanmayan bir inanca kıymet vermediği gibi inançla bütünleşmeyen bilgiyi de faydasız görür.

Dinin varlık, değer ve aklilikte nihai olan şeyle ilgileniyor olması, kutsallıkla olan köklü ilişkisi, insanın kendisi dışındaki bütün varlık âlemiyle olan ilişkilerini düzenleme işlevi¹⁴ gibi özellikler aynı zamanda bu kavramın duyuşsal yönünü beslemektedir. Zira eğitim kavramıyla ilgili tariflerde bireye insanca yaşamasını sağlayacak tutum ve davranışların kazandırılması, topluma ait bilgi birikimi ve değerlerin aktarımı gibi hedeflerin sağlanmasına yönelik çevresel etkileşimlerden bahsedilmektedir.¹⁵ Dolayısıyla her iki kavram belirli davranış ve tutumların belirli bazı süreçler dâhilinde kazandırılması hedefinde birleşmektedir.

Davranışın devinimsel boyutu ise zihin ve kas koordinasyonu gerektiren becerilerin baskın olduğu alandır.¹⁶ Eğitimin bu alandaki temel hedefi, gerekli bilgiyle ve örnek uygulamayla etkileşime giren bireyin, herhangi bir uygulamayı başkasından yardım almadan kendi başına yapabilecek duruma gelmesidir. Diğer dinlerde olduğu gibi İslam dininde de özellikle ibadetlerle ilgili bazı standart uygulamalar bulunmaktadır. Abdest, namaz, hac ve dua gibi ibadetlerin eda edilmesinde riayet edilmesi gereken ilkeler, Hz. Peygamber'in model uygulamaları ışığında Müslümanlara öğretilmiş ve her birey kendi başına bu davranışları sergileyebilecek konuma gelmiştir.

14 R. Kılıç, *agm*, s. 207.

15 Gözütok, *agm*, s. 40-41.

16 Demirel, *age*, s. 6.

3. İslam Dini Açısından Din Eğitiminin Temelleri

3.1. Din Fıtrat ve Eğitim

İslam düşünce sisteminde, din duygusu insanın fıtratında yer eden temel bir eğilimdir. Bu konudaki eğitimin işlevi ise insanın özünde barındırdığı bu potansiyeli gün yüzüne çıkarmak ve istendik yönde şekillenmesini sağlamaktır. Bu anlamda eğitimle dinin ilişkisini temellendirmede kullanılacak en esaslı kavramların başında fıtrat gelir. Çünkü bu kavram Kur'an'da ve sünnette insanın dinle olan ilişkisini sağlayan bir köprü işlevi görmektedir: “Yüzünü Hanif olarak dine çevir;” (Rum, 30/30); “Her doğan, mutlak (Allah'ın kendisine verdiği temiz) yaratılış/fıtrat üzere doğar. Sonunda anne ve babası, onu Yahudi, Hıristiyan veya Mecusi yapar”¹⁷ İlgili ayette ve hadiste belirtildiği gibi inanma ihtiyacı da tıpkı yeme, içme gibi önemli ve temel bir ihtiyaçtır. Din psikolojisinin kurucularından Schleiermacher'in ifadesiyle, dinî bir istidatla dünyaya gelen insanın bu ihtiyacının karşılanması gerekir.¹⁸ Din eğitimi bu ihtiyacın doğru bilgi, beceri ve duygularla karşılanmasına yardımcı olan bir eğitimidir.¹⁸

Din eğitimi bilimi çalışmalarında insanın dinle olan bu vazgeçilmez ilişkisi, din eğitiminin antropolojik/insani temeli şeklinde ifade edilmektedir. Ancak burada belirli bir din değil, din olgusuna dikkat çekilmektedir. İslam'a göre ise insanın vazgeçilmezi olarak işaret edilen din, yukarıda geçen ayette ifade edildiği üzere, “fıtrata uygun” olan, “hanîf din” şeklinde nitelendirilmektedir. Bu ayette vurgulanan fıtrat kelimesi, ilk yaratılış anında varlık türlerinin sahip olduğu temel yapıyı, karakterini ve henüz dış tesirlerden etkilenmemiş olan ilk durumları ifade etmektedir.¹⁹ Fıtrat, iyi veya kötü karşısında tamamen tarafsız bir durumda değildir. Aksine insanın iyiliğe meyyal yapısıdır.²⁰ Buna göre insan aslında doğuştan dinin öngördüğü “iyilikleri” yapmaya yatkın bir yapıda yaratılmıştır. Gelişim psikolojisinin diliyle ifade edecek olursak, fıtrat insanın tür olarak dine ilişkin *hazır bulunuşluğunu* ifade eden bir kavramdır. Çevresel koşullar, bu temel eğilimleri besleyici nitelikte yapılandırılırsa insanın fıtrata uygun dindarlığı güçlenerek devam eder. Aksi bir durumda ise insan fıtratına uygun olmayan tutumlar edinebilir.

Söz konusu ayette geçen “hanîf” kelimesi ise din eğitiminin hedeflediği “dinî tutumu ve anlayışı” nitelemektedir. Kur'an-ı Kerimde bu kelime,

17 Buhârî, Cenâiz, 80, 93; Tefsîr, 10/35.

18 Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1983, s. 40-41.

19 Tosun, *age*, s. 94-97.

20 Hayati Hökelekli, “Fıtrat”, *DİA*, İstanbul, 1996, C. 13, s. 47-48.

temelde Hz. İbrahim'in tevhit inancıyla somutlaşan bir sıfat olarak kullanılmaktadır. Bu kavram zannedildiği gibi bir dinin ismi olarak değil, bir tutum ve tavır olarak geçmektedir. Bu tavır, taklide dayalı ezber bir tutum değil, rasyonel akıl ve muhakemenin önderlik ettiği eleştirel bir tutumdur.²¹ Ayetlerdeki haniflik vurgusu, İslam düşüncesinde hedeflenen dinî tutumun esasının tevhit olduğunun en bariz göstergelerinden biridir. Dolayısıyla teolojik temellendirmede, herhangi bir dinî inanış değil, tevhit inancına dayalı inanışın esas alındığını belirtmek gerekmektedir.

3.2. Din Eğitiminin Temel Hedefi Hidayet

Din eğitimi, insanın dine ilişkin davranışlarında bilinçlendirilmesini temel hedef olarak kabul etmelidir. Doğru bilgi ve istedik davranış hakkında bilinçlendirildikten sonra kişinin bu konudaki kararları kendi özgün iradesiyle vermesi esastır. İslam düşüncesinde insanın dinle olan bu dinamik ilişkisi *hidayet* kavramıyla temellendirilmektedir.

Hidâyetin kök harflerini oluşturan 'Heda' fiili, birine bir şeyin açıklamasını yapmak, öncülük etmek, mihmandarlık etmek, herhangi bir şeyi öğretmek, yol göstermek, herhangi bir konudaki doğru ile yanlışın farkını ortaya koymak gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Aynı kökten türetilen 'hudâ' ismi, doğru düşünce, gündüz, yol ve itaat anlamında; 'el-hedyu' ismi, yol, sîret, gidişat anlamındadır. Bir konuda öncülük yapan kişiye ve bir şeyin deliline de 'el- hâdi' denilmektedir.²² Kur'an'da, insana varlık amacını bildirmek amacıyla verilen bilgiler ve bahsedilen diğer destekleyici araçlar hidayet kavramıyla ilişkilendirilmektedir:

"Şüphesiz biz onu (ömür boyu yürüyeceği) yola koyduk. O bu yolu ya şükrederek ya da nankörlük ederek kat eder." (İnsan, 76/3)

"Biz onlara (hükümlerimizi) açıklayan Kitabı verdik. Onları doğru yola ilettik." (Saffat, 37/117-118).

Bu ayetler açık bir şekilde Yüce Allah'ın insanı akıllı, iradeli ve iyiye kötüden ayırt edebilme kabiliyetine sahip değerli bir varlık olarak yaratığına, peygamberler ve vahiy yoluyla kendisine doğru yolu gösterdiğine, aynı zamanda kendisine irade ve seçme hürriyeti verdiğine işaret etmektedir. Gerisi artık insanın tercihinin kalmıştır.²³ Bilgisel/epistemik yönüyle hidayet, aşama aşama öğrenmeyi ve aydınlanmayı/tekâmülü içermekte-

21 Râğib el-İsfehâni, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an*, Muhammed Kîlânî (tah.), Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, ts, s. 133.

22 Hasan Kaplan, "Bir İnanç Aşaması Olarak Haniflik," *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 10, Çanakkale, 2017, s.7-23.

23 Hayrettin Karaman - Mustafa Çağrı - İbrahim Kâfi Dönmez- Sadrettin Gümüş, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, DİB Yay. Ank. 2006. V, s. 517.

dir.²⁴ el-İsfehani'nin analizine göre bu kavram, insanın aklı, zekâsı, bilgisi, vahiy ve peygamberler aracılığıyla ulaştığı her türlü aydınlatıcı bilgiyi ve tavrı karşılayan geniş bir kavramdır.²⁵Bütün peygamberlerin ve kutsal kitapların temel hedefi insanların aydınlatılması ve istendik yönde davranış değişikliği göstermeleri yolunda kendilerine rehberlik etmek olmuştur. Dolayısıyla insanın dine ilişkin tercihleri ve davranışları bu konuda edindiği bilgiye ve iradesine bağlı olarak şekillenecektir. Dinin muhatabı durumundaki insan iradesini ve tercihini istendik yönde kullanıp "hidayet" üzere olabileceği gibi aksi yönde hareket edip "dalâlet" yoluna da sapabilir.

3.3. Hidayete Erdiren Süreçler

Hidayetin üst hedef olarak belirlendiği İslam eğitim sisteminde bu aşamaya götüren bazı aracı süreçlerden bahsedilmektedir. Aslında bu aracı etkileşimler nasıl bir eğitim sürecinin hedeflendiğini de göstermektedir. Eğitim geleneğimizde kullanılan anahtar kavramlar bu süreçlerin işleyişini yansıtmaktadır. Bu konuda en çok dikkat çeken terbiye, tezkiye ve ıslah kavramları, Kur'an'ın eğitimle ilgili yaklaşımını özellikle de eğitimin nasıl yapılması gerektiğine dair bakışını özetleyen süreçler olarak değerlendirilebilir. Söz konusu kavramların tamamında dikkat çeken ortak vurgulara göre, Kur'an insan eğitimini, onda potansiyel olarak mevcut olan nitelikleri gün yüzüne çıkarmak, insaniliğini geliştirmek, iradesini kuvvetlendirmek, yaratılış amacını örten tortulardan arınmasına yardımcı olmak ve insanca yaşama kıvamına erme çabasında ona rehberlik etmek amaçlarına dayandırmaktadır.

Bu kavramların işaret ettiği eğitsel etkinliklerde geliştirme, düzenleme, arındırma gibi hedefler sürekli olarak ön planda tutulmaktadır. Bu da Kur'an açısından insan eğitiminde gözetilen olumlu bakış açısını yansıtmaktadır. Bu yaklaşım aynı zamanda Kur'an'ın hidayet ve rehberlikle temellenen varlık amacıyla da muvafıktır. Dayatmayla ve bir takım zorlayıcı yöntemlerle insanda istendik davranış değişiklikleri oluşturmak Kur'an'ın temel yaklaşımına aykırıdır. Bunun aksine sürekli ve etkili bir rehberlik (hidayet), insanın fitratında var olan potansiyeli açığa çıkarıp geliştiren (terbiye), fitratı örten tortulardan arındıran (tezkiye) yöntemler ve planlı bir çevresel düzenleme (ıslah) insan için öngörülen davranışların oluşmasının yollarıdır.²⁶

24 Şaban Ali Düzgün, "İnsanın Doğası (fitratı) ve Özgürlüğü Üzerine," *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 2, 2016 Sayfa: 322-342., 332.

25 Rağib, el-İsfehani, *Müfredatu Elfazil Kur'an*, Daru'l Kalem, Şam, 3. Baskı, 2002., 835.

26 Yusuf, Batar, *Kur'an'da Eğitim Kavramları*, İlahiyat Yayınları, 2014, Ankara. 83 vd.

Verili imkânları kullanarak hidayet hedefine bizzat varması öngörülen insanın çevresinde kendisinin aklına ve gönlüne hitap eden çok çeşitli bilgi kaynakları bulunmaktadır. Kur'an'da bu konuda takip edilen yol, doğrudan soyut ve sembolik ifadelerle insanın düşünce imkânlarının önünü tıkamak ve onu devre dışı bırakmak değil, aksine onun çevresi, tabiat varlıkları, gökler ve oradakilere, özellikle de insanın kendi nefesine bakmasını, algılamasını, anlama ve üzerinde düşünüp anlamasını teşvik yönündedir.²⁷

Bu konuyu, Kur'an'da Bilgi Teorisi başlığı altında inceleyen Hüseyin Atay, dört tür bilgi kaynağından bahsetmektedir. Maddi âlemle ilişkili olarak duyular, ruhi âlemle ilişkili olarak akıl ve sezgi. Atay'a göre vahiy, dördüncü bir bilgi kaynağı olarak değerlendirilebileceği gibi bazı özelliklerinden dolayı sezgiyle birlikte de zikredilebilir. Ancak vahiy belli kişilere özgü olması, bağlayıcılığı, bütüncül yapısı gibi özellikleriyle sezgiden farklı olarak ele alınması gereken bir kavramdır.²⁸

Bilginin değeri meselesinde ise Kur'an, akli oldukça merkezi bir yere oturtmaktadır. Duyu bilgisiyyle birlikte zikredilen akıl bilgisi, dünyanın tanınması, oradaki varlıkların üzerinde düşünerek onların arkasındaki gerçek varlığın bilgisine gidilmesi hususunda büyük bir değer taşımaktadır.²⁹ Duyularla birlikte zikredilen akla, duyular kanalıyla elde edilen bilgileri değerlendirip bir sonuca bağlama fonksiyonu yüklenmiştir. Dolayısıyla duyuların ve aklın işlevsel olmasıyla oluşan bilgi değerlidir.³⁰

Kur'an'a göre, dogmatiklerin iddia ettiği gibi insanlar dünyaya bir takım kesin, genel-geçer bilgilerle gelmezler; ancak bu bilgileri sağlayacak olan duygu, akıl, tecrübe ve sezgi yeteneği ile yaratılırlar.³¹ Şu ayet bu durumu açıkça ifade etmektedir: *"Allah sizi, analarınızın karnından siz hiçbir şey bilmez durumda iken çıkardı. Şükredesiniz diye size kulaklar, gözler ve kalpler verdi"* (Nahl, 16/78).

Sonuç itibarıyla Kur'an-ı Kerim, insanoğlunun ortak üç bilgi kaynağına sahip olduğunu belirtmektedir. Bunlar akıl, kalp ve duyulardır. Bunların tümü müşterek olarak çalıştığında elde edilecek bilgi, insanı yanıltmayan doğru ve kesin bilgi olacaktır. Eğer bu üç kaynaktan biri doğru çalışmayacak olursa varılan sonuç isabetsiz olacaktır. Bu üç kaynağın esasını oluşturan akıl; düşünen, muhakeme eden ve karar veren, doğruyu ve yanlış

27 Hüsameddin, Erdem, *Problematik Olarak Din-Felsefe Münasebetleri*, Hü-er Yayınları, Konya, 4. Baskı, 2010, s. 75.

28 Hüseyin, Atay, "Kur'an'da Bilgi Teorisi, A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi," XVI, Sayı:1,1968, s. 167.

29 Erdem, age, s.77.

30 Atay, age, s.170-171.

31 Erdem, age, s.78.

değerlendiren baş kaynaktır. Kalp ile duyular sadece duyan, algılayan birer alet durumundadırlar. Onlar malzeme temin ederler, akıl onları işler.³²

Aklın işlevlerine işaret eden ayetlerde çevremizi saran bütün uyarılarla üst düzeyde bir bilişsel etkileşime girilmesinin ısrarla vurgulandığını görebiliyoruz. Bu anlamda Kur'an'da *debbera* (düşünmek, derin düşünmek, iyice düşünmek), *tedebbera* (araştırmak, analiz etmek, keşfetmek, incelemek), *fakiha* (anlamak), *tefekkere* (derin düşünmek) ve *akale* (akıllı olmak veya akletmek), *tevessüm* (incelemek, tahayyül etmek), *şuur* (idrak etmek), *istinbât* (hüküm çıkarmak) gibi fiiller yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Söz konusu ayetlerde yerin ve göğün yaratılışından tutun, insanın iç dünyasına varıncaya kadar birçok oluşum üzerinde düşünülmesi gereken birer ayet olarak sunulmaktadır.³³

Yukarıda altı çizilen kavramlar ve ilgili ayetlerdeki vurgulardan anlıyoruz ki, insanın *aklı* ve *iradesi* bütün dinî davranışlarının esas belirleyicisi olarak kabul edilmektedir. Bu konuda sunulan bütün bilgiler insanın *aklına* hitap ettiği gibi kendisinden istenenler de *makul* davranışlardır.

SONUÇ

Dinin kendi içinde barındırdığı eğitimle ilgili özelliklerini dikkate aldığımızda, “niçin din eğitimi” ve “nasıl bir din eğitimi” sorularına verilecek cevaplar derinlik kazanacaktır. Din eğitiminin temellerine dair sıralanan antropolojik, kültürel, felsefi, hukuki vb. bütün boyutlarda dinin de “söyleyecek sözü” olduğunu göz ardı etmemek gerekir. Çünkü eğitimle birebir ilişkili özellikleri kendi özünde barındıran dinin aynı zamanda eğitim süreçlerini ilgilendiren ilkeleri de bulunmaktadır. Adına ister dini temel, ister teolojik temellendirme denilsin bu yaklaşımı bilimsel yaklaşımın bir alternatifi şeklinde değil, tamamlayıcısı olarak görmek gerekir. Çünkü bilimsel tutum, bir konudaki bütün verileri betimleyici bir üslupla ortaya koymayı gerektirir.

Son yüzyılda gerçekleştirilmek istenen eğitimde bilimselleşme çabasıyla “dinî temellendirme” büyük ölçüde göz ardı edilmiştir. Bu ihmalin en çarpıcı yansıması, din eğitiminin temellerini tartışan birçok çalışmada görülebilmektedir. Söz konusu çalışmalarda din eğitimi antropolojik, felsefi, hukuki, kültürel vb. yönleriyle ele alındığı halde dinin kendi özünde barındırdığı eğitsel özellikler yeterince dikkate alınmamıştır. Bu ihmal,

32 Atay, age, s. 173.

33 Mesela bkz; Bakara, 2/164; En'am, 6/98; Casiye, 45/13; Mü'minûn, 23/68; Nisa, 4/81-82.

özellikle din eğitiminin teorisinin gelişimine katkı sağlayacak önemli bir imkândan bizleri mahrum bırakmıştır. Oysa İslam düşünce geleneğinde eğitim felsefesi ve uygulamalarıyla ilgili çok ciddi bir birikimin olduğunu hemen herkes kabul etmektedir. Kaldı ki bu konuyla ilgili ilk dönemlerden itibaren yazılmış olan eserlerde eğitimin felsefi, psikolojik, sosyolojik vs. yönleri hakkında çok yönlü tartışmaların yapıldığı görülmektedir.

İslam dini açısından konunun ele alındığı bu çalışmada elde edilen sonuçları ve önerileri birer cümleyle şöylece özetlemek mümkündür. Din ve eğitim, belirli yaşantılara bağlı olarak bireyde istendik davranış değişiklikleri hedefleme açısından örtüşen iki yapıdır. İslam'a göre din fitri bir ihtiyaçtır ve bu inancın şekillenmesinde çevresel koşullar belirleyicidir. Fitrat kavramı, din eğitiminin antropolojik temelleri ve eğitim-çevre ilişkisine dair tartışmalara farklı açılımlar getirebilir. Bu kavramla ilgili yapılmış psikolojik ve felsefi analizleri eğitim açısından değerlendirmek gerekir. Din eğitiminin gayesi, insanda var olan dinî potansiyeli gün yüzüne çıkarmak ve geliştirmektir. Birey, dine dair bütün davranışlarında aklı ve iradesi ile hareket etmelidir. Bu konuda kendisine sunulacak bütün bilgiler onun aklına ve iradesine hitap etmelidir. Makul olmayan ve insan iradesini devre dışı bırakan hiçbir teklif makbul değildir. Din eğitimi temel bir hak olduğu gibi dinin önerilerini kabul veya ret etmek de insanın iradesine bırakılmıştır. Dileyen inanır, dileyen inkâr eder. Bireyin dinle olan ilişkisini oluşturan bu süreçlerin tamamı hidayet kavramı etrafında değerlendirilmektedir. İslam'da aklın ve iradenin işlevine yönelik bu vurgular, din eğitiminin felsefi ve hukuki temellerine önemli açılımlar getirebilir. Dolayısıyla din eğitiminin temellerini tartışırken konuyu teolojik boyutlarıyla da ele almakta fayda vardır.

KAYNAKLAR

- Atay, Hüseyin, "Kur'an'da Bilgi Teorisi," *A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVI, Sayı:1,1968.
- Batar, Yusuf, *Kur'an'da Eğitim Kavramları*, İlahiyat Yayınları, 2014, Ankara.
- Bilgin, Abdulcelil, "Din, Dindar, Dindarlık: Özeleştiril Bir Değerlendirme," *Ane-mon Sosyal Bilimler Dergisi*, II, Muş, 2014.
- Bilgin, Beyza, "Teolojik Geri Kalmışlık Üzerine," *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/2001.
- Bircan, Hasan Hüseyin, "Fârâbî'ye Göre İnsanlığı Gerçekleştirmenin ve Medeniliğin Zorunlu Bir Şartı Olarak Eğitim ve Öğretim," *Uluslararası Sempozyum Bildiriler* (13-15 Kasım 2014-Eskişehir), Türk Dünyası Vakfı Yayını, Eskişehir, 2016.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-sahih*, İstanbul: Çağrı Yay.,1992.
- Demirel, Özcan, *Öğretme Sanatı*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 14. Baskı, 2009. Goldziher, İgnaz, "İslam'da Eğitim," (Çev; Mehmet Görmez ve diğerleri), *İslami Araştırmalar*, Cilt: 2Sayı: 7 Mayıs 1988,s.79-94.
- Düzgün, Ş. Ali, "Tecrübe, Dil ve Teoloji: 'Dini Tecrübe'nin Teolojik Yorumu", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Yıl5, S. 13. Ankara 2004.
- Düzgün, Ş. Ali, "İnsanın Doğası (fıtratı) ve Özgürlüğü Üzerine," *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 2, 2016.
- el- İsfehâni, Râğıb, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an*, Muhammed Kîlânî (tah.), Dârü'l-Ma'rife, Beyrut ts.
- el-İsfehani, Rağıb, *Müfredatu Elfazi'l Kur'an*, Daru'l Kalem, Şam, 3. Baskı, 2002.
- Erdem, Hüsameddin, *Problematik Olarak Din-Felsefe Münasebetleri*, Hü-er Yayınları, Konya, 4. Baskı, 2010.
- Gözütok, Şakir, "Eğitim ve Dinin Kavramsal Yapısı ve Din Eğitimi İle İlişkisi," *Kuram ve Eylem Yönüyle Din Eğitiminin Teolojik ve Felsefi Temelleri Sempozyumu*, Mayıs-2009, Konya, Konya İlahiyat Derneği Yayınları, Konya, 2010.
- Hökelekli, Hayati "Fıtrat", *DİA*, İstanbul, 1996, C. 13, s. 47-48.
- İbn Manzur, Ebu'lFadl, Cemalu'd-din, Muhammed, b. Mukrim, el-Efriki, *Lisanu'l Arabi*, Daru'lFikr, Beyrut, 1. Baskı, 1990.
- İbn Sahnûn, *Eğitim ve Öğretimin Esasları Adabu'l-Muallimin* (Çev: M. Faruk Bayraktar), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009.
- İpek, Muammer, "el-Cahiz'in Risaletü'l-Muallimin Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme," *Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı*, Konya, 1993.
- Kaplan, Hasan, "Bir İnanç Aşaması Olarak Hanıflık," *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 10, s.7-23, Çanakkale, 2017.
- Karaman, Hayrettin; Çağrı, Mustafa; Dönmez, İbrahim Kâfi; Gümüş, Sadrettin, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, DİB Yay. Ank. 2006.
- Kazıcı Ziya ve Ayhan Halis, (2010), "Talim ve Terbiye" Maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:39, sayfa: 515-523.
- Parladır, Selahattin, (1995), "Din Eğitiminde Hedefler," *DEÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX, İzmir.
- Tosun, Cemal, "Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimine Genel Bir Bakış," *Tartışılan Değerler Açısından Türkiye*, TDV Yayınları, Ankara 1996.
- Tosun, Cemal, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2012.
- Yavuz, Kerim, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1983.